

Pag-ibig sa Panahon ng All-out War

Jack Alvarez

“**B**ayot! Bayot! Bayot!” Naririnig kong panunukso sa akin ng mga kaklase.

Nakaramdam ako ng hiya. Naiyak ako. Tinakbo ko ang isang napakalawak na maisan papalayo sa kanila. Sa di kalayuan, bago ko marating ang daang pakanan sa barangay road, nadaanan ko ang isang barracks. Naririnig ko ang ilang sundalo sa loob ng kanilang kuta. Sumilip ako. At nang makita ako ng isang sundalo, tinawag ako at pinapasok sa loob.

Sa isang solong upuan, nakaupo ang isang kalbong lalaki. Malalaki ang mga braso. Parang iyong nakikita ko sa TV na nagri-wrestling ang kanyang katawan.

“*Oh, naa man diay kitay bisita!*” Pahayag ng katabi ng lalaking nakaupo sa harapan na tila nagulat nang iharap ako bilang isang panauhin.

Nakayuko ako. Tila nangingimi.

Lumapit ang kalbong lalaki sa akin. Naunang nagpakilala ang beer sa kaniyang hininga. Mainit ang kanyang palad na lumapat sa aking batok. Hinimas. Inabot sa akin ang isang baso.

Umiling ako.

“*Mirinda man na.*” Sinipat ko ang hawak niyang baso. Kulay-dalandan ang laman. “*Nganong nakaabot man ka diri sa baraks namo? Layo ra man ang dalan papauli sa inyo.*” Itinanong ng kanyang katabi kung bakit ako napunta sa kampo nila gayong malayo ito sa daan pauwi sa amin at malimit

na dinadaan ng mga taga-baryo.

“Bossing, anak na sa taga-DENR.” Pahayag ng isa tungkol sa trabaho ni Papa.

“Ganun ba? Sino do’n? Yung astig?” Kumunot ang noo nito sa nalaman.

Hindi siya taga-Mindanao. Hindi siya taga-Cagayan de Oro. Nagta-Tagalog. Karamihan kasi sa mga nadestinong sundalo sa amin, lalo na matataas ang ranggo, ay mula sa Maynila.

“Sa Bukidnon man ‘yun na-assign, bossing.” Sumubok mag-Tagalog ang isa. “Pero matagal na yun. Wala nay balita man.”

Tumango-tango ang lalaking kalbo. “Ilang trailer truck ba ang pinahuli nun? Ilan ang pinakulong?”

“Hindi daw yun tumatanggap ng *padanlog*, bossing.” Tila nagsusumbong na sabi nito nakadilat pa ang mga mata. “Ano nga pala sa Tagalog ang *padanlog*?” Dugtong-tanong nito nang maisip na hindi Tagalog ang nabanggit. At naningkit na ang mga mata na pilit hinahanap ang tamang salita.

“Under the table. Pampadulas.” Pagkaklaro ng kasama.

“Saan na pala ang tatay mo?” Tanong ng lalaking kalbo.

Umiling ako. Hindi ko rin alam. Ilang beses ko na ring naitanong kay Mama ang tungkol kay Papa. Inubos ko ang laman ng baso at nagpaalam na ako. Ngunit inabot niya ang isa pang baso. Mapanghi ang laman. Mas mabula sa nauna kong ininom.

Lampas sa aking ulo ang bakod ng kanilang barracks. May patongpatong na sako ng buhangin, mga bato at napapalibutan ng barb wire. Nagbabakasali akong may makakita man lang sa akin, na kakilala o kaklase ko. Naduduwal ako.

“Pila na imong edad?” Ang tanong ng may nakasukbit na .45 sa beywang kung ilang taon na ako.

Napayuko lang ako.

“Siguro, sweet sixteen!” At naghalakhakan ang nakapalibot.

“Tuli ka na ba?” Tanong uli ng lalaki.

Nakaramdam ako ng hiya. Isa iyan sa mga hindi ko nais marinig na tanong. Pag supot raw, hindi lang mapanghi. Kundi bakla.

“Dili tuli. Pisot diay.” Diin ng lalaking laging nakabuntot sa kalbo. Muli, narinig ko ang tawanan.

“Gusto pa nimo?” Ang alok ng may hawak ng beer.

Napaluha na ako. Ilan ba sila? Siguro anim, pito, walo o sampu. Hindi ko mabilang. Hindi ko kayang iangat ang aking mukha. Hindi ko sila mat-ingnan nang mata sa mata.

“Siguro, natatakot lang yan sa *imo*, bossing.” Tukso ng isang pilit mag-Tagalog. At nagtawanan sila.

Dali-dali kong tinakbo ang pinto. Tumakbo ako papalayo. Iyong takot ng isang ibong pipit na nang makawala sa hawla’y nagsikhay lumipad. Tila hinahabol ako ng kanilang halakhakan. Nang maramdaman ko ang abot-hiningang hingal ko, tumigil ako.

“Pssst... Pssst... Pssst...” Mahina ngunit sunod-sunod na sitsit mula sa likuran.

Nilingon ko. Unipormadong lalaki. Naka-camouflage. Hindi ako sigurado kung kasama siya sa grupo kanina. Sandali akong tumigil sa lakad-takbo. Inakbayan ako ng lalaki. Hinila niya ako. Para akong ibong nadagit ng mas malaking ibon. Doon ko na naramdaman ang kanyang lakas. Kung papalag ako, mababali ang aking braso. O kaya basag ang aking bungo, hindi sa tigas ng kanyang kamao kundi sa kanyang armas. Amoy-pulbura ang palad niyang nakatakip sa aking bunganga. Hindi ko sinubukang sumigaw. O umungol o magmakaawa kung saan man akong hawla isadlak. Nalaglag ang bitbit kong bag, at naibaba niya ang aking pantalon. Dali-dali niyang hinubad ang kanyang camouflage sa gitna ng talahiban. Napakapit ako sa nakalapag niyang M16 sa gilid. Sintigas iyon sa labas-pasok sa aking kalamnan. At tuluyan siyang nag-anyong aso habang umalulong sa aking likuran.

Napagkamalan akong dalagita sa panahong iyon. Ngunit hindi ako iniwan ng sundalo pagkatapos niyang magpunas sa kakahugot lang niyang armas sa aking likuran. Nagbihis siya ng kanyang fatigue uniform. Pagkatapos, tinulungan niya akong bumangon. Naaamoy ko pa ang beer sa kanyang hininga, sa kanyang bawat buntong-hininga. Nakadapa ako’t nakayuko. Tulad ng mga damong ligaw sa palibot na nadaganan ng combat shoes. Ayoko

nang bihisan ang aking kahubdan. Nais kong lamunin na lang ng talahiban.

“Halika na...” Pabulong niyang wika.

Nagta-Tagalog siya. Naisip ko. Taga-saan kaya ang sundalong ito. Isa yata ito sa mga ipinadala ni Erap nang magdeklara siya ng all-out war sa MILF at Abu Sayyaf. Karamihan sa mga nadestinong army sa aming lugar ay hindi mga taga-Mindanao.

“Huwag kang matakot.” Iyon ang lagi kong naririnig na wika nila, ng mga tulad niya.

Hindi ko pa rin tiningnan ang kausap. Nakatitig lang ako sa aking bag na naging kakampi ko’t yakap ko nang mahigpit. Parang nais kong isilid doon ang aking pagkatao. Pagkatapos idadako ko ang mga mata sa aking mga palad na nakakuyom, ibubuka ko nang ilang sandali. Nais kong magbilang para patayin ang paglipas pa ng ilang oras. At nais kong tubuan ng matutulis na kuko upang kahigin ang lupa’t doon maghukay nang maghukay hanggang sa lamunin ako ng mga ugat, ng mga uod sa ilalim ng lupa. Sa aking mga paang nangalambre na parang buntot ng tutubing binalian ng pakpak na walang humpay sa pagkawag kanina, ngayo’y di ko na magawang igo. Pinunasan niya ang aking mukha, leeg, siko at tuhod. Kumapit roon ang lupa na tila kakabungal lang ng aking mga kuko sa daliri. Lumitaw ang gasgas sa aking tuhod. Binuksan niya ang nakasukbit na canteen sa kanyang tagiliran. Binuhusan ng tubig ang aking sugat. Napangiwi ako. Hinaplos niya ang aking buhok. Naramdaman ko uli ang kanyang mainit na palad.

“Sandali lang ‘to.” Pabulong niyang wika uli.

Kumuha siya ng dahon ng hagonoy. Iyong luntian na halaman na kaniwang tumutubo kasama ang mga talahib. Sabi ng titser namin, maraming pangalan ang hagonoy. Ilan sa mga katawagan ay Siam weed. Siam na dating pangalan ng Thailand. Christmas bush na hindi naman pwedeng gawing Christmas décor. Camphur grass. Common floss flower. At devil weed, baka ito ang mas angkop, naisip ko. Ni hindi nga ito kayang ngasabin ng hayop. Nakakalason. Pero nakakagamot ng sugat.

Nagdidilim na ang paligid. Lumalambong sa damuhan ang anino ng dapithapon. Nagsimula nang dumapo ang mga lamok sa akin. Isa-isa kong pinapatay. Hanggang sa sunud-sunod na pagtampal ko sa aking braso, pisngi, sa paa, at sa kung saan ko nais idapo ang aking mga palad. Pinigilan niya ako.

“Umuwi na tayo.” Mahinahon pa rin niyang wika habang pinipigilan ang aking dalawang kamay. Hinubad niya ang kanyang jacket. Ipinatong sa aking balikat. Iginiya niya akong humakbang papalayo sa damuhan. Inihatid niya ako sa bahay. Naroon si Mama. Sinalubong ako at nagtataka kung bakit ginabi ako ng uwi. Niyaya niya sa loob ang sundalo. Hindi ito tumanggi. Nang maupo na ito sa sala, inabot ko sa may-ari ang kanyang jacket.

“Sir, salamat kaayo.” Si Mama.

“Walang anuman po.”

“Ay, Tagalog ka pala.” Nasa kusina ang aking ina na nagmamadaling nagtimpla ng kape. “Kailan ka lang dito nadestino?” Usisa ni Mama.

Naupo ako sa kama. Pinagmumunihan ang mga galos sa kamay, tuhod at paa. Nais kong tanungin si Mama na di man lang ako tinanong kung okay lang ako sa mga oras na iyon.

At pagkalapag ng tasa sa lamiseta sumunod noon ay in-offer na ni Mama ang kanyang services mula manicure, pedicure, footspa at gupit. May discount pa nga raw lalo na sa mga sundalo na nadestino sa aming barangay. Package agad ang inalok ni Mama. Nagpa-schedule naman ang sundalo, bukas ng umaga.

Hindi ko na hinintay ang sundalo na magpaalam o wala akong pakialam kung basta na lang siya aalis. Naupo ako sa toilet bowl. Pinipilit kong ilabas, pinipiga ang kung anong merong madulas, parang lunaw sa loob ng aking puwet. Dahan-dahan kong hinugasan ng tubig. Para akong nagdidilig ng isang bubot na bulaklak. O ng isang kasisibol lang na halaman. Dahan-dahan ang pagbinyag. Natatakot akong maluluoy. Natatakot akong malalanta.

“*Nanamilit na siya.*” Narinig kong sabi ni Mama na nagpaalam na raw ang sundalo. Kasunod ang pagkalansing ng binanlawang plato, baso, kutsara’t tinidor sa banggerahan.

Tumingala ako at kagat-labing pumikit. Nais kong pakawalan ang nararamdaman kong nakakapit sa akin. Gusto kong baklasin ang malagkit na likidong tila nanunuot sa aking laman. Binuksan ko ang gripo. Hinayaan kong umapaw ang balde. At nang bumuhos ang tubig sa sementadong sahirg ng banyo, pumatak ang dugo sa inidoro. Sinabayan ko ng ilang malalalim na buntong-hininga. At pinakawalan ko ang isang tahimik na pagluha.

“Tan-awa kinsa’y nanuktok.” Utos ni Mama na tingnan ko raw kung sino ang kumakatok nang umagang iyon. Abala siya sa paglilinis ng kanyang mga gamit, pagbababad ng pushers at nipper sa mainit na tubig na may hinalong alcohol, pagpapatuyo ng towel at iba pang gamit pang-foots-pa. Katatapos lang niyang mag-mani-pedi sa kanyang unang kliyente.

Tulad ng paghihintay ko sa pag-uwi ni Papa. Agad akong sisilip sa bintana. Dudungaw. Patay na ang ingay ng makina ng 4x4 truck na malamang ay sinakyan ng dumating. Nakaparada ito sa tapat.

Ang mga katok na iyon ay tila pamilyar sa akin. Dahil ang mga katok na iyon ay tila katok sa aking dibdib. Binuksan ko. Hindi nga ako maaaring magkamali.

Isang matikas, matangkad at matipunong sundalo ang bumungad sa akin sa pinto. Bago siya naupo, inabot niya sa akin ang isang supot ng plastic bag. *“Hetong gamot para sa ‘yo.”*

Halos di ko maiangat ang aking kamay upang abutin ang hawak niya. *“May binili na rin si Mama. Pero salamat.”* Naroon ang isang set ng first aid kit, may mefenamic at antibiotic ointment, betadine at iba pang gamot. Hindi naman malaki ang sugat ko, siguro kung tatanungin niya ako, may mas mahapdi pa. Kahit sa aking simpleng pag-upo at paglakad ay nararamdaman ko ang kirot sa loob.

“Kumusta ka na?” Napalingingon ako sa bandang kusina. Papalabas na si Mama.

“Okey lang ako.”

Pinisil niya ang aking balikat bago ako tumalikod para tulungan si Mama sa pagbitbit ng mga gamit.

Inalok ni Mama ng kape ang bisita. Agad naman akong tumungo sa kusina para magtimpla. Hindi ko kinuha ang pinakamakintab ng tasa na nakareserba sa mga bisita tulad ng aming nakasanayan. Inabot ko ang nakabalot sa plastic. Iyon ang tasa ni Papa. Iyon ang pinakaiingatan ko sa lahat ng kubyertos sa aming bahay. Isa iyon sa pinakamamahal ko. Maingat kong binuksan ang balot. Para akong nagbukas ng isang regalo. Pinunasan ko nang maayos. Pinaikot ko ang puting towel sa gilid ng bunganga ng mug, sa pakurbang hugis na hawakan nito hanggang sa dulo. Isinunod ko ang sau-

cer. Inangat ko't itinapat sa silaw ng araw na sumuot sa siwang ng dingding. Sinigurado kong walang alikabok na nakakapit roon. Tinitigan ko, animo'y may mga kwento akong nais silipin sa bawat kurba at guhit. Pumapailanlang sa banggera ang alimuom ng kumukulong tubig sa takure. Sinidlan ko ng tatlong kutsaritang kape at isa't kalahating takal ng asukal ang tasa. Pagkatapos, kumalansing ang malungkot na taginting ng kutsarita habang tinitimpla ang mga sandali ng una naming pagkakakilala.

Nalalanghap ko ang aroma ng kape. Mas masarap at mas nakaka-relax kaysa foot conditioner na kasalukuyang ibinubudbod ni Mama sa foot-spa machine. Inabot ko sa bisita ang tasa. Habang matiyagang pinupunasan ni Mama ang kanyang mga paa. Napansin ko ang kanyang combat shoes sa gilid. Umiikot-ikot si Nora. Ikinikiskis ang mabalahibong katawan nito. Kinikilala ang may-ari ng sapatos. Nilapitan ko ang aming alaga. Binuhat ko at sabay binitbit ko na rin ang sapatos. Alam kong sinundan ako ng tingin ng may-ari ng combat shoes.

Muli, may kumatok sa pinto. Narinig ko na lang ang malambing na boses ni Mama. Tiyak ko na kung sino ang dumating. Ang kanyang pinakapaboritong customer, ang pulis. Na alam ko ring may iba pang serbisyong inaalok si Mama. Inabot ko ang shoe polish, ang brush at pamunas. Naroon din ang dalawang pares ng sapatos ni Papa sa ilalim ng kama. Makikintab pa rin ito. Walang alikabok. Ngunit parang mga tuod pala ang sapatos na matagal nang walang nagsusuot. Pumuwesto ako sa bangkito at sinimulan kong pakintabin ang sapatos ng sundalo.

Bakla nga siguro ako't di ko kayang panindigan ang aking sarili para ipamukha ko sa pulis na 'yun na hindi ko siya gustong maging boyfriend ng Mama ko. Hindi pa ako nakaranas magkuyom. Hindi ko pa nasusubukang itiklop ang aking mga palad at iangat ang aking kamao.

Ang naalala kong gamit ng palad, ng kamao na kasukat ng ating puso ay nang turuan ako ng sundalo sa pagmu-multiply gamit ang mga daliri.

Six, ang hinliliit. Seven, palasinsingan. Eight, ang hinlalato. Nine, hintuturo. At pagtatagpuin mo ang magkabilang daliri batay sa numero na katumbas nito.

“Ilan na ang napatay mo?” Tanong ko habang abala sa pagbibilang at mina-master ang itinuro niyang teknik sa matematika.

Tahimik siyang pinagmamasdan ang galaw ng aking mga daliri. “Bakit mo naitanong?” Pahayag niya pagkalipas ng ilang sandali.

“6 times 8. 8 times 9. 9 times 6.” Pagmu-multiply ko.”Gusto ko lang malaman.”

Sinapo niya ang aking magkabilang palad. Iginuhit niya roon ang bilog.

Tanaw namin sa di kalayuan ang nagsisiuwang mga mambubukid. Papalubog na ang araw. Oras na ng pagpapahinga. At malalayo pa ang kani-kanilang bahay. Hindi lang ang pag-aagaw-dilim ang hudyat na dapat sila’y makauwi na, na dapat sila’y nasa kani-kanilang tahanan na. Kundi ang mahigpit na implementasyon ng curfew.

Naikuwento ko sa kanya, iyong isang matandang magsasaka. Mga nasa singkuenta anyos na. Hinarang at ininspeksyon ng mga sundalo sa kasagsagan ng curfew. Nakasukbit ang itak sa kanyang beywang, pasan-pasan ang isang sako.

“Sir, sir, sir...” nginig na boses ng magsasaka.

Bulag na saksi ang malamlam na liwanag ng buwan. Hindi makatarungan ang karimlan ng gabi. At mapanghusga ang mga mata ng ilaw ng flashlight. Parang kislap ng dugo ang naghalong pawis at luha na nagbahid sa kanyang marusing na damit. At dahil sa takot, lalong nanginig ang matanda. Ni hindi ito makasagot kahit pangalan niya.

“Duguan ka! Duguan ka!” Sigaw ng sundalong nakatutok ang rifle nito sa mukha ng kausap. Paniniguro sa hinihinalang nagmantsa sa kasuotan ng matanda. “Ano ‘to? Ano ‘to?” Habang sinisipa nito’t pinabubuksan ang nakahandusay na sako sa gilid.

“Sir, sir, sir...” Tanging nasasambit lang niya.

Pinayuko. Pinaluhod. Nasa batok ang magkabilang kamay. At nang sabihan siyang itaas ang mga braso, itinaas rin niya ang kanyang itak.

Nadatnan ng umaga ang naghalong dugo at ang malagkit na dagta ng isang sakong saging sa suot na mantsadong t-shirt at kupas na pantalon ng

matandang magsasaka.

Nakahimlay ang bangkay sa harap ng barangay hall. Bilang pagdadalamhati at pakikiisa ng mga baranggay opisyal, sila ang gumastos sa punerarya at sa pagpapalibing. May mga nakaposteng sundalo sa lamay. May mga dumalaw na mahihinuhang opisyal ng militar dahil unipormado ito't kumikinang ang nameplate sa dibdib. Nag-alay ng koronang may nakalalay na pangalan nila at ng kanilang pamilya. Isang karaniwang magsasaka ang nasa kabaong ngunit pinuno ang buong plasa ng mga taga-baryo. Kahit wala ni isang nagtanong kung kaninong bala ang bumaon sa katawan ng napatay. Parang bulong iyon ng hangin. Sapat nang senyales para sa kanila. Tikom ang bibig ng mga kamag-anak. Dahil hindi lang biskwit at kape ang inabot ni Barangay Kapitan kundi may isang puting sobre at limang araw na pakikiramay.

Pagsapit uli ng dilim, tila hiyaw ng halimaw ang pag-alingawngaw ng sirena ng patrol. Nakakapangilabot ang hudyat ng curfew. Sana wala nang susunod pang lamay ng isang magsasaka, iyon lamang ang kanilang panalangin. At sana, manatiling ang mga bahid sa kanilang damit, sa kanilang katawan ay mantsa lamang ng saging at ng kanilang mga pananim.

Muli, binabato ako ng panunukso ng ilan sa aking mga kaklase. Uwan noon. Hindi ko iniwasan ang kanilang grupo. Tuluy-tuloy lang ako sa paglalakad.

"Bayot! Bayot! Bayot!" Mas masakit pa sa pukol ng bato ang mga katagang iyon.

Huminto ako sa paglalakad. Sa di kalayuan, naririnig ko ang papalapit na chant at mga yabag ng mga nagjo-jogging na mga sundalo. At sa likuran ang papalapit na sigaw ng isa sa pinakahambog sa aming klase.

Ito na ba ang kamao? Ito na ba ang hudyat ng paglaban?

Sinagi niya ang aking balikat. At sinundan ko iyon ng suntok. Nakailag siya. Mabilis ang kanyang galaw. Naririnig ko pa ang tawanan ng mga nakapalibot sa amin. Nanginig ako. At sinapo ko na lamang ang aking mukha. Sunud-sunod ang kanyang suntok. Parang mga batong ipinukol sa akin sabay ng sigawan. Napaluhod ako. Karamay ko uli ang aking bag. Nag-

takbuhan na sila palayo sa akin.

Naupo ako sa nakausling ugat ng santol. Inayos ko ang aking sarili. Nagkunwari akong nangunguha ng mga nangalaglag na prutas. Nilingon ko ang platoon na dadaan. Nakita ko siya sa unahan. Ang sundalo na nagbigay lakas sa aking hindi mapangiwi. At magkunwaring hindi ako nasuntok sa mukha. Bumagal ang pag-inog ng aking mundo. Sa suot niyang camouflage muscle shirt na nananalaytay ang pawis mula noo hanggang paa. Napadako ang paningin ko sa kanyang shorts. Sa nakaumbok doon. Sinlaki ng hawak kong hinog na santol. At sa naramdamang hiya sa sarili, bahagya kong iniyuko ang aking ulo. Nagnakaw siya ng tingin bago tuluyang lumagpas ang kanilang grupo. Nagtatanong ang mga mata sa nakitang isang talunan. Naramdaman ko ang hapdi nang umihip ang hangin sa aking mukha. Nang kapain ko, may galos ang aking pisngi. Mas lalo akong yumuko upang itago ang aking mukha. At ikinubli ko ang aking sarili sa likod ng puno. Ayo-kong umuwing luhaan at magsusumbong kay Mama. Minabuti kong hindi mapansin niya. Panakaw akong pumasok ng bahay. Ngunit wala roon si Mama. Siguro, may home service. Dumiretso ako sa banyo para maligo at mahugasan ang ilang galos sa mukha't kamay at ang natuyong luha kanina. Nakakamanhid ang lamig ng tubig. Isang ligo lang, parang naglaho na ang naramdamang takot kanina. Ngunit naroon pa rin ang kimkim na poot. Hindi ko man isiping maghiganti dahil alam kong hindi ko kayang labanan ang aking kalaban. Sapat na sa aking humarap ako sa kanilang panunukso. At sigurado akong mauulit pa iyon.

Tumapat ang ugong ng makina ng sasakyan sa aming bahay. Narito siya. Ang sundalo.

Bukas ang pinto. Parang alam rin nitong may darating. Parang umaas-rin na papasok ang bisitang inaasahan.

“Kumusta?” Nakatuon ang mga mata nito sa nababakas na pula sa aking pisngi.

Hindi ako kumibo. Naramdaman ko pa rin ang hiya. Hiya na alam kong alam niyang nakipag-away ako.

“Normal lang yan sa kabataan na tulad mo.” Nagbibigay katatagan ang kanyang boses.

Hindi pa rin ako kumibo. Naisip ko, normal lang din bang tawagin akong bayot? Na sigaw-sigawan akong bakla at pagtawanan?

Nakalimutan kong itimpla siya ng kape. Naupo lang ako sa tabi niya.

Naaamoy ko pa ang natitirang pawis sa kanyang katawan. Hinaplos niya ang aking mukha. Parang pagpapatahan ng kirot. Hindi ko napigilang umiyak. Nakaramdam ako ng kakampi. Gusto ko nga rin itanong sana kung nandoon siya sa mga sandaling iyon ay ipagtatanggol ba niya ako. Ngunit parang napakaduwig ko na. Talunan na nga't tinatawag pang bakla ay duwig pa. Mas kahiya-hiya iyon. Naikuwento na rin niyang mahilig din siyang makipag-away noon sa kapwa bata, sa kanyang mga kaklase. Ipinakita pa nga niya ang kanyang pilat sa kaliwang braso. Kaya nga raw noon gustong-gusto niyang magsundalo para raw ipagtatanggol niya ang kaniyang sarili. Sinundan niya iyon ng seryosong tawa. Hindi pala. Ibang pagtatanggol pala ang papasukan niya. At mas mabigat sa naisip niyang dahilan noon.

“Hindi lang sa pagkukuwenta nagagamit ang kamay. Ngayon, nasubukan mo na ang iyong kamao. Marami pang gamit ang mga kamay,” wika niya.

At naramdaman ko na lang nasa kandungan na niya ang aking palad na nagpapatotoo sa kanyang huling pahayag.

Iyon ding mga panahong nakikita kong nakadantay ang mga kamay ni Mama sa hita ng pulis. Minsan sinilip ko sila sa kwarto. Kung hindi footspa at masahe, ano pa kaya ang kanilang gagawin? Matiyaga kong binutasan ang manipis na plywood na siyang nakaharang sa maliit naming sala at nagiisang silid-tulugan. Nang nasa likod-bahay ako, naririnig ko pa ang buo nilang boses. Hanggang sa halinghing. Hanggang sa pabulong. Hanggang sa ungol. Naglakad akong parang pusa nang pumasok sa sala. Hinawi ang kurtina at ang butas na madadaan lamang ng langgam ay tila telebisyon na nagbukas sa isang palabas. Naramdaman ko ang pagkalat ng init sa aking buong katawan. Bumilis ang sikdo ng aking dibdib. Nanlagkit ang aking laway. Sinlagkit iyon ng natapon na cutex sa aking palad nang subukan kong lagyan ng kulay ang aking mga kuko. At kapag mahantad sa init o kaya mahanginan, agad natutuyo. Tikom-bibig akong sumubaybay sa nagaganap sa kuwato. Para silang mga sawa na naghuhunos. Parang maruruming damit na hinayaang mangalaglag sa sahig ang saplot nila sa katawan.

Tinalikuran ko ang nakikita nang marinig ang pagngiyaw ni Nora. Nilawayan ng pusa ang kanyang sarili. Lumabas ako ng bahay. Naglakad

ako nang naglakad hanggang sa marating ko ang barracks. Nasaan kaya siya? Nasaan kaya ang sundalo. Pumuwesto ako sa damuhang nakaharap sa labahan at banyo ng barracks. Natatanaw ko ang ilang kasamahan niyang mga sundalo. Iyong iba ay naglalaba samantala iyong iba ay naliligo. Gumapang ako sa nakalatag na carabao grass upang mas malapitan ko ang kinaroonan nila. Hubo't hubad ang ilan sa kanila. Sa bawat haplos ng kanilang mga palad na pinapadulas ng sabon, tila nanunuot ang init ng araw sa aking laman. Mas mainit. Ngunit hindi nakakapaso. Nananalaytay iyon sa aking kaugatan.

Ilang sandali pa, narinig ko ang sigaw. Parang may binubugaw na hayop sa damuhan. At papalapit ito sa aking kinukublihan. Nagsuot ako sa talahiban ngunit mabilis akong sinunggaban ng malalakas na braso. Inangat ang aking mukha. Nakangisi ito. Tinanong kung ano'ng ginagawa ko sa gitna ng damuhan.

"Salbahis ning bayota ni!" Pagmumura ng lalaking hawak ang aking braso.

Tinawag ang ilang kasama. Nagsilapitan sila. Nandidiri ang halakhakan na iyon. Nandidiri ang pagtawag sa aking bayot. Bahagyang itinaas ang aking t-shirt. Lumitaw ang aking katawan. "Walay bra man!" Habang nilalamas ang aking dibdib.

Kinukult naman ng isa ang aking shorts. Ibinababa.

"Ano'ng kulay ng panty?" Tukso ng isa nilang kasama. At sinundan iyon ng tawanan.

"Bitawan mo siya." Saway ng papalapit na sundalo.

Nagpumiglas ako nang marinig ang boses. Pamilyar na boses. Hinanap ko ang pinaggalingan ng boses na iyon. Ipagtatanggol ba ako? Ito na yata ang napapanood ko sa betamax na pelikula ni FPJ. Naghahalakhakan ang mga lalaking nakapalibot sa isang babaeng sumasayaw sa ledge. Sumasabay sa giling ang disco ball. Naglalandian ang makukulay na ilaw na gumagapang sa hubo't hubad na katawan ng mananayaw. Patay-sinding mga bombilya. Parang kumukurap-kurap sa nasasaksihan. Darating si Fernando Poe Jr. Huhubarin ang suot na jacket. Ibabalabal sa nakaladlad na katawan ng kanyang minamahal. Aakayin pababa ng stage ang babae. Magrereklamo't magsisigaw ang karamihang manonood. Masasakal ang hawak na bote ng beer, ingungod sa ashtray ang hinihit na yosi ng ilang kalalakihan. Magmumura ang mga manyakis. Pagkatapos...

Hinablod ng papalapit na sundalo ang kamaong pumipigil sa akin. Nakawala ako. Sinundan iyon ng sunud-sunod na palitan ng suntok. Narinig ko na lang ang sigawan ng mga nakapalibot sa dalawa. Parang may sabong. Sandali kong nilingon at tuluyan na akong tumakbo palayo. Hindi ko alintana ang pagkatusok ng aking balat sa matutulis na tinik ng halamang makahiya. Nangungutya ang palahaw ng mga uwak sa himpapawid. Tirik ang araw na nakamasid sa akin at tila galit na galit. Mahahapdi ang kapit ng mga kogon sa aking kamay at braso. Pinunit ng nakausling sanga ng baya-bas ang aking damit. Tumakbo ako nang tumakbo palayo.

Alam niya kung saan ako pupuntahan pagkatapos ng pangyayari. Alam kong susundan niya ako. Naupo ako sa lilim ng isang kubo. Tuyo na ang luha ko nang makarating siya. Mas mabuti na rin iyong hindi niya ako nadatnang umiiyak. Bakla lang ang umiiyak, sabi nila. Pero mali raw iyon, sabi niya.

“Puwede ba akong sumama sa ‘yo?’” tanong ko na kahit alam kong sasagutin niya akong hindi.

“Marami ka pang kakaining bigas.” Isang napakakaraniwang sagot ng mga mas matatanda sa kausap na akala nilang kailangan munang magpalaki ang tulad ko. Hindi lang naman sa pisikal, alam ko iyon. Kundi sa karanasan.

“Puwede rin ba akong maging sundalo kahit...” hindi ko na itinuloy sa halip sinagot na niya ang tanong ko ‘kahit tinatawag akong bakla.’

“Kahit sino naman ah, maaaring maging sundalo.”

“Bakit ka nga ba naging sundalo?” Ang tanong na iyon ang naghatid ng kanyang tingin sa malayo.

“Dahil sa tatay ko.”

At ang sagot na iyon ang tumangay naman upang sundan ang paningin niyang tinatanaw ang kalaparan ng bukid.

Tila isang prusisyon kasama ng kanilang mga alagang kalabaw na hila-hila ang guyuran, habang nakasakay ang inaantok na paslit. Buhat-buhat ng kalalakihan ang ilang basket ng saging, sako-sakong mais at iba pang ani mula sa bukid. Ang ilan ay may bitbit na panggatong, iyong mga nanay, may

dala-dalang buslo na may prutas at gulay.

“Hindi ba sila iyong parang painting sa libro ng Araling Panlipunan?”
Naitanong kong tila humihingi ng opinyon sa katabing sundalo.

Nakamasid lang siya. Siguro ganoon talaga kapag laking-siyudad. Kung laking-Maynila. Siguro sa pelikula lang niya napapanood ang grupo ng mga magsasaka na sabay-sabay tumatawid sa makipot at palikong-likong daan pauwi sa kani-kanilang mga tahanan bago madatnan ng curfew.

Tumayo siya. Binati ang dumadaang mga tao sa kubo. May nagbigay ng pagbati. May nagbigay ng ngiti. Ngunit karamihan ay tuluy-tuloy lang ang paglalakad ni hindi umimik hanggang sa makalayo.

Dito namin madalas pinagmamasdan ang mga mambubukid na pauwi tuwing dapithapon. Magkasinkulay ang lupa at kanilang mga balat sa buong maghapon ibinilad sa gitna ng sakahan. Nakasukbit sa beywang ang kanilang sundang. Kailan kaya nila itataas upang masilip ng papalubog na araw bago ito tuluyang maglaho sa kanluran?

Muli kong nabanggit sa kanya ang sunud-sunod na pamimintang ng mga sundalo sa taga-baryo. Rebelde ang tawag sa sinumang mahuhuli sa curfew, sa mga pagpupulong sa gitna ng sakahan, sa mga itinatatag na samahan ng mga magsasaka. Ilan sa mga hinaing ng mga taga-baryo, wala na silang maramdamang katahimikan dahil sa patuloy na pananakot sa kanilang *yutang kabilin* o ang kanilang lupang minana. Ang karamihan sa kanilang mga lupang ninuno ay pinasok ng plantasyon, pagla-logging, minahan, pagtatayo ng subdibisyon, golf course at iba pang sinasabing pagpa-paunlad sa aming baranggay. Ngunit ang lahat nang ito ay naging dahilan ng pang-aabuso sa karapatan at pagpapawalang-bisa sa pamamahala bilang gahum o kapangyarihan nila sa kanilang tribu.

“Nitibo ang minsang tawag sa kanila. Sila ang mga lumad.”

“Ikaw? Lumad ka rin ba?”

Sinundan ko uli ang kanyang tingin. Hindi ko alam kung ano ang isasagot o kung tama nga ba ang nasa aking isipan. “Hindi kasi kami taal na taga-rito. Lumad man ako o hindi, ang mahalaga namumuhay kami sa iisang baryo. Parang lahat tayo Pilipino na bumubuo sa bansang Pilipinas.”

Napangiti siya.

“May isang kanta ang mga taga-Mindanao.” Pahayag ko at pinakawalan ang liriko.

Mindanao, Mindanao,/ dili angay sa mga langyaw/ Mindanao, Mindanao,/ ang bahandi ayaw ipakawhaw...

Nakamasid lang siya sa aking mga mata. Napalitan ng isang palaisipan ang pagkamangha nang makita ang mga dumaang lumad kanina sa nais pakahulugan ng kanta.

Iyong mga sundalo sa AFP ay sumailalim kaya sa isang awareness program? Upang hindi lang giyera ang nasa isip nila kundi ang kapakanan din ng kapwa Pilipino. Ilan kaya ang gusto nilang patayin? May mga nakalista ba kayong mga pangalan? Naitanong ko ito minsan sa kanya.

Humarap ang sundalo sa akin. Napangiti siya bago nagsimulang magsalaysay. Iyong ngiti na parang magbubukas ng paboritong libro o kaya nobela. Mas mahaba pa kahit pagsama-samahin ang anim na ilog mula Pulangi hanggang Cotabato at mas malawak pa sa natatanaw naming sakahan ang kaguluhan dito sa Mindanao. Binalikan niya sa panahon ni Marcos. At isa rin ito sa problemang hinarap ng administrasyong Aquino ang pagkalat ng vigilante groups lalo na sa Visayas at Mindanao. At hanggang ngayon sa panahon ni Erap.

“Sanggol ka pa yata nang bumagsak ang diktaduryang Marcos sa makasaysayang 1986 People Power Revolution?” Baling niya sa akin.

“Isang buwan pa lang ako noon.” Tugon ko na naghihintay pa ng ilang detalye sa kanyang ikukuwento.

Ang nakakalungkot nga lang sa sinasabing “vigilante justice”, naging biktima nito ang mga inosenteng sibilyan, mga magsasaka, human rights advocates, mga pari at madre, mambabatas, mga nasa media, peryodista, at iba pang kinatawan o grupo na ipinaglalaman ang land reform at pagtuligsa sa pagkakaroon ng American base sa teritoryo sa Pinas.

Kasagsagan ng negosasyon sa pagitan ng ating gobyerno at NPA, isa sa gumalantang na retrato sa mga pahayagan noong Abril 1987, ang isang grupo ng mga Pilipino na may hawak na bolo. Sa larawan, hawak nila ang pugot na ulo. Ayon sa balita, miyembro ng NPA ang pinugutan. Ang grupong ito ay tinatawag na Tadtad, sila ang mga anti-communist vigilante.

“Alam mo ba kung sino-sino ang nag-aaway-away rito sa Mindanao?” Parang nais niyang ilebel sa aking edad ang pagtatanong.

“Wala namang nag-aaway-away rito, nanggugulo siguro.” Direktang sagot ko.

Tila nagtilad siya ng isang librong pangkasaysaysan. Ang mga Muslim na karamihan sa komunidad ay matatagpuan sa pinakatimog na bahagi ng Kamindanawan partikular ang lalawigan ng Maguindanao, Lanao del Sur, Sulu, at Tawi-tawi. Sumunod naman ang mga immigrant settlers mula sa ibang isla ng Pinas, ang mga Kristiyano na nakabili ng malalawak na lupain, o sabihin na nating silang mga mayayaman na kabilang sa mga maykayang pamilya at lalo na mga politiko at ang huli, ang mga Lumad. Dahil sa malawakang kahirapan, pagkakaiba-iba ng relihiyon, ng pinaninindigan, umusbong ang NPA, ang MNLF ni Mur Misuari, ang MILF at iba pa kasama na ang mga vigilante groups. At kadalasan, sa gitna ng kaguluhuan kundi man pinapanigan ng AFP ang mga Kristiyano at may-kapang-yarihang politiko, naiipit ang ibang grupo sa giyera tulad ng mga Lumad.

“Sino ang kaaway?” Naguluhan ako.

Napabuntong-hininga na lang ang sundalo na tila hinamon ang ihip ng dumaang hangin sa kubo. “Bakit ka nga ba napadaan sa barracks kahapon?” Muli niya akong inusisa.

“May itatanong lang sana.”

“Ano yun?”

“Kung ilan na ang napatay mo.”

Napailing ang kausap kong sundalo.

“Bakit ba pag sundalo, pumapatay agad ng tao?”

“May baril ka eh. Para sa’n nga ba ang baril?”

“Proteksiyon. Sa mga sibilyan. Sa iyo.” Pumungay ang kanyang mga mata nang banggitin ang huling kataga.

Kunwari hindi ko siya tinitingnan. “Parang isang mapa. Parang mga isla.” Abala ang hintuturo ko sa pagsuyod sa bawat kurba at linya sa kanyang fatigue uniform. Hulaan mo kung ano ang isusulat ko.” Gumapang uli ang aking daliri.

“M...?” Nag-isip siya.

Itinuloy ko pa.

“I...”

Napangiti ako.

“N. Mindanao.”

Umiling ako.

“E, ano. Ituloy mo,” pangungulit niya.

Binilisan ko ang paglalaro ng aking hintuturo sa kanyang uniform.
“Parang alon ng dagat. Parang palutang-lutang na ulap. Parang puso.”

“Napakalawak ng imahinasyon mo.” Nakatitig na siya sa aking mga mata.

“O parang bakas ng dugo.”

Pinigilan niya ang aking mga kamay. Niyakap niya ako.

“Pwede ba akong sumama sa iyo, maging sundalo?”

“Ayan ka na naman... Isang mahabang usapan na naman ito.”

“Bakit? Dahil ba...”

“Tama na...” Tila nakutuban na niya ang kasunod na salita. Iyong pati sarili ko, pinandirihan ko kapag binabanggit ko iyon. Isa sa mga salitang isinusumpa ko. “Basta sa susunod wag ka na lang dumaan sa barracks. Papasyalan na lang kita sa inyo o kaya magkikita tayo uli dito.”

Idinikit ko pa ang aking katawan sa kanyang braso. Nagyayayang yakapin pa ako ng sundalo. Nasamyong aking pisngi ang kanyang mabalahibong dibdib. Ang init ng kanyang mga bisig na sintigas ng M16. Kumapit ako ng mas mariin. Na tila may nais akong imapa sa kanyang katawan, nais ikubli at nais pakawalan. Kasinggaspang man ng talahib ang suot niyang fatigue. Ngunit naibabalangkas ko roon ang tinatawag nilang pag-ibig.